SADVIDYA
Journal of Research in Sanskrit

Volume 17- Issue- 1 OCTOBER-DECEMBER 2023
DOI : 10.62705/sjrs.2023.01.25
http://sadvidyajournal.in/

शास्त्रीयविचारपद्धतौ अनुमानप्रमाणस्य उपयोगः

Mr. Karthik Sharma K
Karthik Sharma K, Assistant Professor, School of Vedic Knoweldge Systems, Chinmaya Vishwa Vidyapeeth

Received:16-11-2023 , Approved: 07-12-2023, Published: 13-12-2023

ABSTRACT

प्रमाणानां मध्ये अनुमानप्रमाणम् अत्यन्तं प्राधान्यम् आवहति। सर्वेषु आस्तिकदर्शनेषु अनुमानप्रमाणस्य अतिगम्भीरतया निरूपणम् कृतम् अस्ति। शास्त्रीयविचारः अस्माभिः लोके दर्शनेषु च कर्तव्यः भवति। अस्मिन् प्रबन्धे लोके क्रियमाणे विचारे दर्शने च क्रियमाणे विचारः अनुमानप्रमाणस्य कथमुपयोगः इत्येतत् प्रदर्श्यते।

KEYWORDS

अनुमानप्रमाणम्, अनुमानम्, शास्त्रम्, उपयोगः, प्रमाणम्, तर्कः, युक्तिः

INTRODUCTION

उपोद्घातः

तदिदं प्रसिद्धं यत् दार्शनिकग्रन्थेषु प्रतिपाद्यविषयाः प्रमाणप्रमेयविभागयोः विभक्ताः इति। प्रमाशब्दस्य यथार्थानुभवपरत्वात्, यथार्थानुभवकरणानि प्रमाणानि इति परिभाष्यन्ते । प्रमाणस्वरूपविषये तत्संख्याविषये च दार्शनिकानां नास्ति ऐकाभिप्रायः । तदुक्तं मानमेयोदये ;

प्रत्यक्षमनुमानं च शब्दं चोपमितिस्तथा ।

अर्थापत्तिरभावश्च षट् प्रमाणानि मादृशाम् ॥[1]

चार्वाकास्तावदेकं द्वितियमपि पुनर्बौद्धवैशेषिकौ द्वौ

भासर्वज्ञश्च सांख्यस्त्रितियमुदयनाद्याश्चतुष्कं वदन्ति।

प्राहुः प्राभाकराः पञ्चकमपि च वयं तेऽपि वेदान्तविज्ञाः

षट्कं पौराणिकास्त्वष्टकमभिदधिरे संभवैतिह्ययोगात् ॥[2]

अस्मिन् च प्रबन्धे मया नैयायिकमतानुसारेण अनुमितिः कथमुत्पद्यते इति निरूपयितुमिष्यते । एवमेव अनुमानप्रमाणस्य परिज्ञानेन दार्शनिकविषयेषु लौकिकविषयेषु च क्रियमाणायां शास्त्रीयविचारपद्धतौ कथमुपयोगः स्यात् इति सोदाहरणं विमर्शं कर्तुमिष्यते ।

LITERATURE REVIEW

मानमेयोदयः, तर्कसङ्ग्रहदीपिका, कारिकावली इत्यादिग्रन्थेषु अनुमानप्रमाणस्य निरूपणं कृतमस्ति। तदनुसारेण अस्मिन् प्रबन्धे अनुमानप्रमाणं निरूप्यते ।

STATEMENT OF RESEARCH PROBLEM

अनुमानप्रमाणस्य दर्शनेषु इव लौकिकजीवने अपि उपयोगः अस्ति वेति संशयः प्रबन्धेस्मिन् परिहर्तुं इष्यते।

METHODOLOGY

दर्शनसन्दर्भाणां लौकिकसन्दर्भाणां च परीक्षणं कृत्वा अनुमानप्रमाणस्य उपयोगः सविमर्शं निरूप्यते ।

ANALYSIS AND DISCUSSION

नैयायिकमतानुसारेण अनुमित्युत्पत्तिक्रमः

नैयायिकमतानुसारेण अनुमित्युत्पत्तिक्रमम् अवगन्तुम् एतादृशः कश्चन सन्दर्भः विभाव्यताम् ; कश्चन पुरुषः प्रातःकाले उत्थाय गृहस्य महानसं प्रति गतवान्, तत्र च सः धूमं वह्निं च प्रत्यक्षीकृतवान् । स ततः गाः परिपालयितुं गोशालां प्रति गतवान्, तत्र च गवाम् अतिशैत्यवारणाय सज्जीकृतं वह्निं धूमसहितं दृष्टवान् । ततश्च सः मधुग्रहणाय पर्वतं प्रस्थितः मध्येमार्गं चत्वरे यात्रिभिः सज्जीकृतं वह्निं धूमेन सह दृष्टवान् । ततोऽपि निर्गतः सः पर्वतसमीपं गतः पर्वते धूमं दृष्ट्वा पर्वते वह्निरस्तीति निश्चित्य पर्वतं पश्चात् गच्छामीति निश्चित्य गृहं प्रत्यागतवान् । एतादृशसन्दर्भे पर्वते चक्षुषा वह्निमपश्यन्नपि अयं पुरुषः वह्निसत्त्वं पर्वते निश्चिनोतीति अवगम्यते । अयश्च निश्चयः प्रत्यक्षज्ञानरूपः भवितुं नार्हति वह्निना सह इन्द्रियसन्निकर्षाभावात्, न शाब्दबोधरूपः निश्चयः अयं ; पर्वते वह्निरस्तीत्येद्बोधकवाक्यस्य केनाऽपि तदा अनुच्चरितत्वात्, नाऽपि उपमितिरूपः निश्चयः अयं, तज्जनकसामग्र्याः प्रकृते अभावात् । तस्मात् प्रत्यक्षोपमितिशाब्दबोधेभ्यः विलक्षणः कश्चन अनुभवः 'पर्वतो वह्निमान्' इत्याकारकः अस्य पुरुषस्य जायते इत्यवश्यम् अङ्गीकर्तव्यम् । अयमेव निश्चयः 'अनुमितिः' इति शब्देन दार्शनिकैः व्यवह्रियते । अस्याः अनुमितेः उत्पत्यर्थम् अपेक्षितानि यानि ज्ञानानि तेषां स्वरूपं क्रमश्च इत्येतदुभयं निरूपणीयमस्ति। तत्र च आदौ अयं पुरुषः महानसे गोशालायां चत्वरे च वह्निधूमयोः सहचरितयोः दर्शनात् भूयो दर्शनं प्राप्नोति इति अङ्गीकर्तव्यम्[1] । तादृशभूयोदर्शनेन सः निश्चिनोति यत् 'यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः' इति । अयमेव निश्चयः व्याप्त्यनुभवः[2] इत्युच्यते । तदुत्तरं पर्वतं गतः सः पुरुषः पर्वते विद्यमानं धूमं पश्यन् 'पर्वतः धूमवान्' इति ज्ञानं प्राप्नोति ; इदमेव ज्ञानं पक्षधर्मताज्ञान[3]मित्युच्यते । तदानीं तस्य सन्देहः भवति; 'पर्वतः वह्निमान् न वा'[4] इति। अयमेव साध्यसन्देहः[5] इत्युच्यते । तदुत्तरं सः स्मरति यत् 'यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निरिति' ; इदमेव व्याप्तिस्मरणमित्युच्यते । तदुत्तरं 'वह्निव्याप्यधूमवान् अयं पर्वतः'[6] इति ज्ञानं जायते ; इदमेव ज्ञानं परामर्शः इत्युच्यते । तदुत्तरं 'पर्वतो वह्निमान्' इत्यनुमितिरुत्पद्यते । अयं सर्वोऽपि विषयः अधोदत्तायां पेटिकायां सङ्गृह्यते ;

	पक्षः साध्यवान् हेतुमत्त्वात्	‘पर्वतो, वह्नमिान, धूमात्’	ज्ञानस्य पारभिाषकिं नाम
१	हेतुसाध्ययोः सहचरतियोः अनेकत्र दर्शनम्	वह्नधि‍ूमयोः सहचरतियोः अनेकत्र दर्शनम्	भूयो दर्शनम्
२	यत्र यत्र हेतुः तत्र तत्र साध्यम्	यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्नः	व्याप्त्यनुभवः
३	पक्षः हेतुमान्	पर्वतः धूमवान्	पक्षधर्मताज्ञानम्
४	पक्षः साध्यवान् न वा	पर्वतः वह्नमिान् न वा	साध्यसन्देहः
५	यत्र यत्र हेतुः तत्र तत्र साध्यम्	यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्नः	व्याप्तस्मिरणम्
६	साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः	वह्नव्यिाप्यधूमवान् पर्वतः	परामर्शः
७	पक्षः साध्यवान्	पर्वतः वह्नमिान्	अनुमतिः

अनुमानप्रमाणपरज्ञिानस्य उपयोगः

सर्वऽपजिनः स्वस्य व्यवहारकाले परानभमितं वषियं वा परेण अज्ञातं वषियं वा परस्मै साधयतुिं वादं करोतीतदृिश्यते ।

वादकाले परस्मै परानभमितं परेणाऽज्ञातं वषियं वा साधयतुिं न्यायप्रयोगः कर्त्तव्यः भवत। न्यायप्रयोगकाले च हेत्वाभासाददोिषशुन्यः हेतुः प्रयोक्तव्यः भवतअिन्यथा वादनिः पराजयः स्यात् । अनुमानप्रमाणस्य अध्ययनेन वादी न्यायप्रयोगे कुशलो भवत। अनुमानप्रमाणस्य अध्ययनं तु स्वार्थानुमतौ न तथा उपयुज्यते ; दर्शनेषु प्रतपािद्यमानस्य अनुमानप्रमाणस्य अध्ययनं परशीिलनं वनािऽपपिामरादपिर्यन्तजनानाम् अनुमतिेः दर्शनात् । तथा च स्वार्थानुमत्यिर्थम् अनुमानप्रमाणस्य अध्ययनं परशीिलनं वा नापेक्षतिं कन्तिु परार्थानुमत्यिर्थम् । तददिम् एकेन उदाहरणेन स्पष्टीकरोम; एकः राजपुरुषः कञ्चन अपराधनिम् कारागृहस्य अन्तः स्थापयत्विा तत्पधिानं कृत्वा स्वगृहं प्रत्यागतः, तस्य स्वपत्न्या सह इत्थं संवादः जातः ;

पत्नी : ‘सः अपराधी इदानीं कारगृहे अस्तवाि ?’

राजपुरुषः : ‘सः इदानीं कारागृहे अस्त’ ।

पत्नी : ‘सः इदानीं कारागृहे अस्तइितकिथं वक्तुं शक्यते भवता ? भवान् तु अत्र अस्त’ ।

राजपुरुषः : ‘अहं तु कारागृहं पधिायैव आगतवान् तस्मात् सः इदानीं कारागृहे एव अस्त’ ।

पत्नी : ननु कारागृहस्य तदअिन्यत् अपहितिं द्वारं स्यात् तर्हसिः तेन सः नर्गितवान् स्यात् खलु ?

राजपुरुषः : नास्तकिारागृहस्य अन्यत् द्वारं तस्मात् सः कारागृहस्य अन्तः एव अस्त।

पत्नी : ननु कारागृहस्य कुञ्चिका यदि अन्तः एव अस्ति तर्हि तया द्वारं उद्घाट्य बहिरागतवान् स्यात् खलु ?

राजपुरुषः : कुञ्जिका तु मम सविधे एव अस्ति, तस्मात् सः कारागृहस्य अन्तः एव अस्ति।

पत्नी :   ननु कारागृहान्तर्वर्तिना मुद्गरादिकिरणविशेषेण तालं भङ्क्त्वा बहिरागतवान् स्यात्खलु ?

राजपुरुषः : तालभङ्गार्थम् अपेक्षितिः मुद्गरादिकिरणविशेषः कारागृहस्य अन्तः नास्ति तस्मात् सः कारागृहस्य अन्तः एव अस्ति।

पत्नी : ननु स्वहस्ताभ्यामेव स तालं भङ्क्त्वा बहिरागतवान् स्यात् खलु ?

राजपुरुषः : तस्य हस्तौ तु शृङ्खलया बद्धौ स्तः इति कृत्वा सः तालं भङ्क्तुं न शक्नोतीति कृत्वा सः कारागृहस्य अन्तः एव अस्ति।

पत्नी : अस्तु, अहम् अङ्गीकरोमि।

‘सः अपराधी इदानीं कारगृहे अस्ति वा ?’ इति पत्नीप्रश्नोत्तरं ‘अपराधी इदानीं कारगृहे अस्ति’ इति वदतः राजपुरुषस्य स्वार्थानुमितिस्तु क्षणात् उत्पन्ना इत्यवगन्तव्यम् । परन्तु इमं विषयं तु स्वपत्नीम् प्रति बोधयितुम् न्यायप्रयोगं यदा करोति तदा तु तर्केण प्रश्नं पृच्छन्तीं पत्नीं प्रत्याययितुं स्वहेतुनिर्देशं परिष्किरोति सः बुद्धिमान् राजपुरुषः । ‘अहं तु कारागृहं पिधायैव आगतवान् तस्मात् सः इदानीं कारागृहे एव अस्ति’ इति वदता राजपुरुषेण अपराधी, इदानीं कारागृहे वर्तते[7], पिहितद्वारककारागृहनिविष्टत्वात्, अपराध्यन्तरवत् इति अनुमानप्रयोगः विवक्षितः । तत्र स्वपत्न्या अप्रयोजकत्वशङ्कायां कृतायां ‘नास्ति कारागृहस्य अन्यत् द्वारं तस्मात् सः कारागृहस्य अन्तः एव अस्ति’ इति प्रत्युत्तरयता राजपुरुषेण द्वारान्तरासहितपिहितद्वारककारगृहनिविष्टत्वम् इत्येवं परिष्कृतः हेतुः विवक्षितः । तत्राऽपि स्वपत्न्या अप्रयोजकत्वशङ्कायां कृतायां ‘कुञ्जिका तु मम सविधे एव अस्ति, तस्मात् सः कारागृहस्य अन्तः एव अस्ति ।’ इत्येवं समादधता राजपुरुषेण द्वारान्तरासहितपिहितद्वारककारगृहनिविष्टत्वे सति कुञ्चिकारहितत्वम् इति हेतुस्वरूपं विवक्ष्यते । तत्राऽपि पूर्वोक्तां अप्रयोजकत्वशङ्कां वारयितुम् ‘तालभङ्गार्थम् अपेक्षितिः मुद्गरादिकिरणविशेषः कारागृहस्य अन्तः नास्ति तस्मात् सः कारागृहस्य अन्तः एव अस्ति ।’ इति कथयता राजपुरुषेण द्वारान्तरासहितपिहितद्वारककारगृहनिविष्टत्वे सति कुञ्चिकारहितत्वे सति तालभञ्जककरणरहित्विम् इत्येवं हेतुः विवक्षितः । तदुत्तरमपि तस्य हस्तौ तु शृङ्खलया बद्धौ स्तः इति कृत्वा सः तालं भङ्क्तुं न शक्नोतीति कृत्वा सः कारागृहस्य अन्तः एव अस्ति ।’ इत्येवं वदता राजपुरुषेण अन्ततो गत्वा अपराधी, इदानीं कारागृहे वर्तते, द्वारान्तरासहितपिहितद्वारककारगृहनिविष्टत्वे सति कुञ्चिकारहितत्वे सति तालभञ्जककरणरहित्वे सति बद्धहस्तत्वात्, सम्मतवत्[8]’ इति अनुमानप्रयोगः विवक्षितः । एवं रीत्या न्यायप्रयोगकाले पक्षसाध्यहेत्वादीनां सम्यक् निर्देशं कर्तुं अनुमानप्रमाणस्य गाढम् अध्ययनम् उपकरोति। न केवलं न्यायप्रयोगाय अनुमानप्रमाणाध्ययनस्य उपयोगः किन्तु परकीयन्यायप्रयोगावमनाय तद्विशिकलनाय तद्विमर्शाय च अनुमानप्रमाणस्य अध्ययनम् उपकरोति।

अनुमानप्रमाणस्य लोके उपयोगः

अनुमानप्रमाणं एकस्य लैककिजीवने अत्यन्तं प्राधान्यम् आवहति इति निस्संशयं वक्तुं शक्यम् । तन्निरूपणाय एकः स्थलविशेषः प्रदर्श्यते । एकः स्वक्षुन्निवर्तनाय अन्नभोजनं कर्तुं निर्णयं कृत्वा तदच्छिन् तत् करिष्यति। अत्रेदं प्रष्टव्यम् ; करिष्यमाणस्य अन्नभोजनस्य क्षुन्निवर्तकत्वं कथमयं पुरुषः इदानीम् अवगतवान् ? नूनं न प्रत्यक्षोपमानशब्दप्रमाणैः इति कृत्वा अनुमानप्रमाणेनैव अयं पुरुषः तत अवगतवान् इति वक्तव्यम् । तथ च अत्र अनुमानप्रयोगः कथं स्यात् इति पृष्टे इति जिज्ञासायाम् करिष्यमाणान्नभोजनं, क्षुन्निवर्तकम्, अन्नभोजनत्वात्, ह्यस्तनान्नभोजनवत् इतिअनुमानप्रयोगः अत्र भवितुमर्हति। अत्राऽपि अनुमित्युत्पत्तिक्रमः अधः प्रदर्श्यते ;

	पक्षः साध्यवान् हेतुमत्त्वात्	प्रकृतस्थले	ज्ञानस्य पारिभाषिकं नाम
१	हेतुसाध्ययोः सहचरितियोः अनेकत्र दर्शनम्	क्षुन्निवर्तकत्वान्नभोजनत्वयोः सहचरितियोः अनेकत्र दर्शनम्	भूयो दर्शनम्
२	यत्र यत्र हेतुः तत्र तत्र साध्यम्	यत्र यत्र अन्नभोजनत्वं तत्र तत्र क्षुन्निवर्तकत्वम्	व्याप्त्यनुभवः
३	पक्षः हेतुमान्	इदम् अन्नभोजनत्ववत्	पक्षधर्मताज्ञानम्
४	पक्षः साध्यवान् न वा	अन्नभोजनं क्षुन्निवर्तकं न वा	साध्यसन्देहः
५	यत्र यत्र हेतुः तत्र तत्र साध्यम्	यत्र यत्र अन्नभोजनत्वं तत्र तत्र क्षुन्निवर्तकत्वम्	व्याप्तिस्मरणम्
६	साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः	क्षुन्निवर्तकत्वव्याप्यान्न-भोजनत्ववत् इदम्	परामर्शः
७	पक्षः साध्यवान्	अन्नभोजनं क्षुन्निवर्तकम्	अनुमितिः

एवं रीत्या सामान्यजनैः लौकिकव्यवहारकाले ज्ञात्वा वा अज्ञात्वा वा अनुमाणप्रमाणस्य उपयोगं कुर्वन्ति इति ज्ञातव्यम् । अन्यानि अपि स्थलानि एतादृशानि सूधीभिः विभावनीयानि।

अनुमानप्रमाणस्य शास्त्रे उपयोगः

एवमेव अनुमानप्रमाणस्य शास्त्रीयविचारपद्धतावपि महान् उपकारः अस्ति। उदाहरणार्थं प्रायेण सर्वेऽपि आस्तिकाः ईश्वरम् अङ्गीकुर्वन्ति । अस्य च ईश्वरस्य सद्भावे अनुमानप्रमाणमपि उपन्यस्यन्ति । तत्र नैयायिकाः ईश्वरसद्भावसाधने इत्थम् अनुमानप्रयोगं कुर्वन्ति; क्षित्यिङ्कुरादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वात् घटवत् इति। एवञ्च सति प्रकृतस्थले अनुमित्युत्पत्तिप्रक्रिया इत्थं भवति;

	पक्षः साध्यवान् हेतुमत्त्वात्	प्रकृतस्थले	ज्ञानस्य पारिभाषिकं नाम
१	हेतुसाध्ययोः सहचरितयोः अनेकत्र दर्शनम्	कर्तृजन्यत्वकार्यत्वयोः सहचरितयोः अनेकत्र दर्शनम्	भूयो दर्शनम्
२	यत्र यत्र हेतुः तत्र तत्र साध्यम्	यत्र यत्र कार्यत्वं तत्र तत्र कर्तृजन्यत्वम्	व्याप्त्यनुभवः
३	पक्षः हेतुमान्	कर्तृजन्यत्वव्याप्यकार्यत्ववत् क्षित्यङ्कुरादिकम्	पक्षधर्मताज्ञानम्
४	पक्षः साध्यवान् न वा	क्षित्यङ्कुरादिकं कर्तृजन्यं न वा	साध्यसन्देहः
५	यत्र यत्र हेतुः तत्र तत्र साध्यम्	यत्र यत्र कार्यत्वं तत्र तत्र कर्तृजन्यत्वम्	व्याप्तिस्मरणम्
६	साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः	कर्तृजन्यत्वव्याप्यकार्यत्ववत् क्षित्यङ्कुरादिकम्	परामर्शः
७	पक्षः साध्यवान्	क्षित्यङ्कुरादिकं कर्तृजन्यम्	अनुमितिः

अनेन अनुमानेन यः जीवविलक्षणः कर्ता सिद्ध्यति सः ईश्वरः इत्युच्यते । एवं रीत्या शास्त्रीयपदार्थनिरूपणे अनुमानप्रमाणम् अत्यन्तं प्राधान्यम् आवहति।

FINDING AND CONCLUSIONS

तथा च स्वयं न्यायप्रयोगान् कर्तुं, परकीयस्य न्यायप्रयोगस्य अवगमनाय, स्वकीयस्य वा परकीयस्य वा न्यायप्रयोगस्य विमर्शनाय, बुद्धिवैशद्याय च दर्शनेषु प्रतिपादितस्य अनुमानप्रमाणस्य परिज्ञानं सर्वेषां कृते उपकाराय भवतीति निस्संशयं वक्तुं शक्यम् ।

END NOTES

1- मानमेयोदयः, प्रमाणखण्डः, पञ्चमः श्लोकः
2- मानमेयोदयः, प्रमाणखण्डः, षष्ठः श्लोकः
3- वस्तुतस्तु भूयोदर्शनाभावेऽपि व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतसहचारज्ञानमात्रेण व्याप्तेः गृह्यमाणत्वात् भूयोदर्शनम् इत्यस्य स्थानेव्यभिचारज्ञानविरहसहकृतसहचारज्ञानम् भवतीत्यवगन्तव्यम् ।
4- व्याप्तिर्नाम नियतसाहचर्यं । धूमस्तु वह्निं विना कुत्राऽपि न वर्तते इति कृत्वा धूमः वह्नेः नियतः सहचारी भवति; तथा च वह्निनियतसाहचर्यं धूमे वर्तते । यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः इति ज्ञानेन वह्निनियतसाहचर्यरूपा व्याप्तिः धूमे गृह्यते इति कृत्वा अयमनुभ
5- यत्र किञ्चित् साध्यते सः पक्षः इत्युच्यते । धर्मो नाम वृत्तिपदार्थः । तथा च पक्षधर्मता नाम पक्षवृत्तित्वम् । प्रकृते पर्वते वह्निः

साधयतुमिष्टिः इति कृत्वा पर्वतः पक्षः भवति। धूमश्च पर्वतरूपपक्षे वर्तते इति कृत्वा धूमः पक्षस्य धर्मो भवति। तथा च धूमे
6- एतादृशसन्दर्भे ‘पर्वतः वह्निमान् न वा’ इति सन्देहस्तु नियमेन सर्वेषां न दृश्यते । तस्मात् अनुमित्युत्पत्त्यर्थम् इदम् अवश्यापेक्षितं नास्ति। पक्षधर्मताज्ञानोत्तरं साध्यसन्देहं विनैव परामर्शः भवितुमर्हतीत्याशयः ।
7- यत् साध्यते तत् साध्यम् इत्युच्यते । प्रकृते पुरुषेण पर्वते वह्निः साध्यते इति कृत्वा वह्निरेव साध्यमित्युच्यते ।
8- यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः इति व्याप्तौ धूमः व्याप्यः, वह्निः व्यापकः इत्युच्यते । व्याप्यः नाम नियतसहचारी । पर्वते विद्यमानस्य धूमस्य धूमत्वेन अवगमनं पक्षधर्मताज्ञानेन जातम् । अस्यैव धूमस्य यावता वह्निनियतसहचारित्वेन ज्ञानं नास्ति तावता धूमेन वह्नि
9- कारागृहनिरूपितवर्तमानकालावच्छिन्नाधेयतावान् इति वा साध्यनिर्देशः बोध्यः ।
10- अत्राऽपि यदि किश्चन दोषः सम्भाव्यते तर्हि परिष्कारः कर्तव्यः ।

CITATIONS

1. अन्नंभट्टः, तर्कसङ्ग्रहदीपिका, 5th, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी,, २०००
2. विश्वनाथपञ्चाननः, कारिकावली, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, २००५